

Háborús valóságvonatkozások és szövegközi kapcsolatok

Babits Mihály Húsvét előtt című verséről

Annak ellenére, hogy Babits háborúellenessége közismert, az első irodalmi igényű reakciója, a *Nyugat* 1914. évi augusztus 16. – szeptember 1.-i dátummal megjelent számában közölt *Gyermekek és háború* című írása még inkább azt az általánosnak mondható szemléletet tükrözi, mely a háborútól a világ megváltozását reméli, s ezért egyfajta lelkesültséggel és elfogadással viszonyul az eseményekhez: „Ó, vajha az elesettek teste a jövő béke útját szőnyegeznék puhára! De legalább változik a világ: jobb?! rosszabb?! Kell a más! Kell már erőnknek, lelkünknek, szemeinknek! Kell, másképp nem volna!”¹ A keleti fronton elszenvedett első katonai kudarcok hatására a magyar közvélemény viszonya a háborúhoz már 1914 őszén megváltozott, s ezzel párhuzamosan módosult Babits véleménye is a háborúról. Szilasi Vilmos visszaemlékezéséből tudható, hogy Babitsot a háború lelkiileg rendkívüli módon megviselte², de a háború okozta lelki nyomásról maga is beszámol *A veszedelmes világnézet* című esszéjének nyitó mondatában: „Vannak napok, hetek, amikor visszaesem a háború monomániájába. Nem tudom megszokni. Nem tudok egyébre gondolni. Minden jelentéktelen esemény, minden szó, minden arc, minden kis

atoma az életnek az egész szörnyűséget tükrözi elem. Minden kis életatom fertőzve van már az egész szörnyűséggel.”³ Babits néhány hónappal a háború kitörése után már meggyőződéses pacifista volt.

Bár a *Húsvét előtt* nem tartalmaz olyan közvetlen közéleti utalásokat, mint az ugyanakkor keletkezett *Alkalmi vers*, a keletkezés élettörténeti és történelmi kontextusa miatt a *Húsvét előtt*tis olvashatjuk politikai versként,⁴ de amíg az *Alkalmi vers*ben Babits közvetlenül reagál a magyar belpolitikai viszonyokra és a személyét ért támadásokra, addig a *Húsvét előtt*ben mindezt áttételesebben teszi, a háborús pusztulás érzékeltetése és a békevágy kimondása egyedülálló expresszív költői formában szólal meg. A vers közéleti-politikai vonatkozását erősíti, hogy elsőként a *Nyugat*nak a Zeneakadémián 1916. március 26-án a megvakult katonák megsegítésére rendezett matinéján hangzott el. Az eseményen Ignotus, Kéri Pál, Móricz Zsigmond és Karinthy Frigyes mellett Ady Endre és Babits is felolvasták verseiket, Székelyhidi Ferenc pedig megzenésített Ady- és Babits-verseket adott elő. A felolvasások előtt Ignotus tartott beszédet, mely másnap a *Világban* jelent meg *Irodalmi perzekutorság* cí-

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával a *Babits Mihály verseinek és műfordításainak kritikai kiadása* című, K 138529 azonosítószámú pályázat keretében készült.

1 Babits Mihály: *Gyermekek és háború*, *Nyugat* 1914/16–17., 260.

2 Babits Mihály és Szilasi Vilmos: *Babits–Szilasi levelezés*. Dokumentumok, kiad. Gál István, Kelevéz Ágnes. Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda Kiadó, Budapest, 1980. 22.

3 Babits Mihály: *A veszedelmes világnézet*, *Pesti Napló*, 1918. január 9. 1.

4 Nemes Nagy Ágnes: *A hegyi költő*. Vázlat Babits lírájáról. Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 126.

men.⁵ A cikk utal a *Nyugat* szerzőit ért támadásokra, ez alatt Ignotus nyilván a Rákosi Jenő által néhány hónappal korábban Ady, valamint Babits ellen indított sajtókampányokat érti, és azzal szemben hangsúlyozza a művészetek szabadságát. A két költő szereplése a matinén egyfajta tüntetés volt a lap részéről a politikai indíttatású támadásokkal szemben, melyekben hazafiatlannak minősítették a két költőt.

A *Húsvét előtt* poétikai kidolgozottsága és ezzel összefüggésben irodalomtörténeti jelentősége miatt túlnőtt az alkalmi jellegen, és ma a Babits-életmű legjelentősebb alkotásai között tartjuk számon. Ezt támasztja alá a vers eszmeiségének értelmezése is. Rába György a *Húsvét előtt*t az 1918. október 1-jén a *Világban* publikált *Leibniz mint hazafi* vonatkozásában Babits „világnézeti fejlődése”-nek azon a skáláján vizsgálja, mely a „nemzeti megrendüléstől” a „nemzetekfölötti szempontok” következetes érvényesítéséig vezet. Rába értelmezése szerint ugyan a vers a nemzethez szól, de eszmei mondanivalója túlmutat a nemzeti vonatkozásokon. Babits a Leibniz-esszében a német filozófus kapcsán többféle ellentétpárt is felvázol: egyrészt ész és ösztön, másrészt nemzeti és nemzetközi – ebben a fogalmi rendszerben s különösen a korabeli háborús kontextusban – egymást kizáró ellentétpárjait. Leibnizhez Babits az ész és a nemzetköziséget rendeli, az írás címében jelzett *hazafiságot* pedig a következőképpen értelmezi: „*Hazafi*, az volt bizonyára! De hazafisága a békés Haladás és filozofikus közjó hazafisága volt, a Concordia hazafisága; s a német egység gondolatát is így sejtette meg: *velut Principum concordiam inter mutuos amplexus exsultantem*. Nem szabad feledni, hogy akkor, amikor Németország apró és viszálykodó nemzetekre tagolódott, egyesíteni akarni tulajdonképpen épp oly merész, nemzetközi gondolat volt, mint ma az európai egység gondolata lenne”.⁶ Rába

úgy látja, a hazafiságnak ez az értelmezése a *Húsvét előtt* „eszmei állásfoglalását” is jobban megvilágítja.⁷ A német filozófus példája Babits számára több ponton is alkalmat kínált az aktuális világeseményre való vonatkoztatásra. Gondolkodásmódjában a racionalizmus, ahogy erről a háború szellemi okait vizsgáló *A veszedelmes világnézet* című esszéje is tanúskodik, ekkorra már a korban uralkodó és Babits szerint a háború szellemi okaként megnevezhető antiintellektualizmussal szemben a kiút lehetőségét jelentette, Leibniz filozófusi karaktere ebben is példával szolgál Babits számára: „A Filozófiának sohasem szabad az ösztönöket szolgálni: mert ő az Ész szolgája. S hogy még a legszentebb ösztön is mennyire ellenkezhetik, következményeiben, az Ésszel: azt éppen e mai háború mutatta meg. A vak ösztön biztos talaja a babonának; s ha ma a filozófia nemzeti alapokra helyezkedik, azzal nem is az ösztönt, hanem a babonát szolgálja.”⁸ Rába György a „vak ösztön” filozófiai alapozású fogalmát a *Húsvét előtt* „vak hős”-ének felelteti meg.⁹ További párhuzamot kínál a két írás németellenes éle. A *Húsvét előtt* esetében ez kevésbé nyilvánvaló, de a vers egyes utalásai mögött, Babits kései visszaemlékezése szerint, kifejezetten németellenes célzások vannak.¹⁰ A Leibniz-esszé esetében ez sokkal explicitebb módon fejeződik ki, amikor Babits egyértelmű pozitívumként emeli ki, hogy a német filozófus életművét saját korának tudományos világnyelvének, a francián alkotta meg.

A *Húsvét előtt* közvetlen történelmi kontextusának az 1916. február 21-én a németek által Verdun térségében indított offenzíva tekinthető, melynek haditerve a francia seregek kivéreztetését célozta. Hatalmas emberáldozatokat követelő ütközetek után a csata a december közepén indított francia ellentámadással ért véget, melynek eredményeként a németeket sikerült visszaszorítani az offenzíva előtti hadállásaik-

5 Ignotus: Irodalmi perzekutórság. *Világ*, 1916. március 27. 1–2.

6 Babits Mihály: *Leibniz mint hazafi*. *Világ*, 2018. október 1. 5.

7 Rába György: Babits Mihály költészete. 1903–1920. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1981. 493.

8 Babits 2018., 5)

9 Rába 1981., 494.

10 Babits Mihály beszélgető füzetek. Szerk. Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 466.

ba. A csata német szempontból tehát kudarccal végződött, nem sikerült felőrlni a francia ellenállást, viszont a veszteségek mértéke, mely egyes becslések szerint német és francia oldalon együttvéve meghaladta a hétszázezer főt, a verduni csatát az egész első világháború véres szimbólumává tette.¹¹ A gépesített gyilkolás és a veszteségek mértéke miatt már az offenzíva során megszületett a jól ismert „vérszivattyú” mellett a „csontmalom” kifejezés is, melyet a német hadvezetés használt az egészen júniusig számukra többé-kevésbé kedvezően alakuló események leírására. Lehetne tehát ez is a *Húsvét előtt*ben szereplő „Malom”-motívum egyik forrása.¹² Abban az időszakban azonban, amikor Babits verse keletkezett, a magyar sajtóban a nyugati front eseményeire vonatkozóan ez a kifejezés nem található meg. A lapok német és francia hivatalos közlemények és sajtóhírek alapján rendszeresen beszámoltak a verduni csata történéseiről is, de a „csontmalom” kifejezés nem található meg a híradásokban. Babits *Húsvét előtt*jének egyik központi motívuma, a „szörnyü Malom” képe tehát feltehetően nem innen ered, hanem irodalmi előzményektől motiváltan Babits háborús pusztulást átérző fantáziájának terméke. A vers elsődleges történelmi referenciája egyértelműen az első világháború, ezért nem lehet véletlen az sem, hogy a technicizált gyilkolás eszköze a versben az ágyú, mely évszázadok óta elterjedt és hatékony lőfegyver, de tudható az is, hogy a Verdun elleni offenzíva Falkenhayn tábornok tervei szerint erős tüzérségi tevékenységre épült, s erről a korabeli lapokban is olvashatott Babits.

A *Recitativ* című kötetről írt kritikájában Schöpflin Aladár az egész addigi költői pályára vonatkoztatva kiemeli a *Húsvét előtt* jelentőségét: „A Húsvét előtt című versben emelkedett Babits költészete eddig legmagasabb magaslatára, – a hallatlan kínok közt vergődő emberiségnek s benne a drága vérét omlasztó magyar-

ságnak az egész vergődő, esengő, a kétségbeesés elől menekülő lelke jajdul fel a vers dithirambikus, lélektől megszállott szavaiban.”¹³ Schöpflinnek ezt a költői hagyományra vonatkozó megállapítását Rába fejti ki részletesen. Értelmezése szerint a „*Húsvét előtt*”, akárcsak a ditirambus legősibb megjelenése a dionüziákon, félig önkívületi állapotban fölmondott közösségi ének, inkább himnusz, mint óda – azaz rendkívüli hangját nemcsak didaktikus célja, hanem legalább annyira a beszélőnek a mindennapok fölötti lelkiállapota határozza meg.”¹⁴ Rába a vers drámaisága miatt annak műfaját „lírai oratóriumként” határozza meg, a kötet címéből és címadó verséből kiindulva a recitativ költői beszéd egyik példjaként értelmezi, struktúrájában a wagneri formaprobléma „átderengését”, világnézeti és etikai jellemzőjében pedig Nietzsche Wagner-interpretációjával való rokonságot fedez fel.

Rába monográfiájában feltárja a *Húsvét előtt* lehetséges intertextusainak egy részét is. A nemzethalál víziója kapcsán a Berzsenyi- és Petőfi-utalásokat emeli ki, míg a *Húsvét előtt* képi világát meghatározó „pokoli malom” képzetét Vörösmarty *A vén cigányából* eredezteti. A malom-motívum előfordulása a két versben megegyezik abból a szempontból, hogy mindkét említés a háborúra tett versbeli utalás kontextusában történik, Rába szerint azonban Babits versében a malomnak a Vörösmartyétól eltérő jelentés tulajdonítható: „pokoli malom Vörösmarty malma a pokolban, amely számunkra ma is rejtélyesen zokog oly vigasztalan helyen. De a *Húsvét előtt* egyszerűbb, allegorikusabb értelemben emberellenes államgépezetet vagy lélektelenül őrlő történelmi szerkezetet érzékeltet vele.”¹⁵ Milbacher Róbert szerint Vörösmarty kései versében a malom képe Bessenyei Sándor Milton-fordításából, pontosabban az *Elveszett Paradicsom* első könyvének félrefordításából származik, a fran-

11 A verduni csata lényegre törő összefoglalója: Hajdu Tibor és Pollmann Ferenc: A régi Magyarország utolsó háborúja, 1914–1918, Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 191–195.

12 Vö. Lapis József: Galáciától az Isonzóig: Az első világháborús magyar líra, Studia Litteraria 2015/3–4. 164.

13 Schöpflin Aladár: Babits Mihály új verseskönyve. Nyugat 1916/11. 637.

14 Rába 1981., 494.

15 Rába 1981., 500.

cia prózafordításból dolgozó Bessenyei ugyanis a francia *moule* (öntőforma) szót keverte össze a *moulin* (malom) szóval, és így került be Milton pokol-leírásába a „malom”.¹⁶

Miltontól nemcsak Vörösmarty felé mutat a hatástörténet, hanem William Blake felé is, akinek *Milton* című, 1804-ben keletkezett műve [*And did those feet...*] kezdetű előszavában megtalálhatjuk a „Satanic Mills” kifejezést. Elképzelhető tehát, hogy a *Húsvét előtt* „pokoli Malom”-képe Blake-től ered, bár közvetlen adatunk arra vonatkozóan nincs, hogy Babits ismerte az Angliában egyébként rendkívül népszerű, megzenésítve is előadott, gyakran *Jerusalem* címen említett verset. A mű korai ismeretét sejtetheti, hogy Blake versében is szerepel *A lírikus epilógjának* egyik meghatározó képe, a „vágó nyilai” („arrows of desire”), melyet azonban a szakirodalom Nietzsche *Zarathusztrájának* egy részletére vezet vissza.¹⁷

Babits részletesen foglalkozik Blake-vel *Az európai irodalom történetében*, akit mint Dante-illusztrátort is ismerhetett régebből, és irodalomtörténetében mint misztikus prófétát és naiv dalköltőt jellemez.¹⁸ Ez a kettőség a *Húsvét előttre* is érvényes lehet, ha a misztikus prófétai látomást a vers első, a mű kétharmadát kitevő háborús vízióknak feleltetjük meg, míg a második szerkezeti egységet a naiv dalköltő megszólalásának. Az a korszakleírás, melyet Babits Blake korának megjelenítésére használ („Mert ennek a kornak szemében a történet s az emberi világ immár nem logikus cselekedetek láncolata, hanem a primitív őserő misztikus kiáradása.”¹⁹), szintén hasonlóságot mutat azzal, ahogy a háborúhoz vezető időszak szellemi tendenciáinak leírását adja, a „primitív őserő” pedig a versben említett „vak ösztön”-nek lenne megfeleltethető. A béke korszakának megjelenítése pedig azzal a Blake-interpretációval cseng egybe, mely szerint az angol költő „igazi

hangja valami szinte gyermeketeg muzsika, mely mintha az ős ösztönök paradicsomából zengene ki, rousseau-i idillekben és friss, együgyű dalokban”.²⁰ A naiv, gyermeki szemlélet ugyanis Babits versében egyfajta, Blake-re is jellemző szentenciózussággal párosul: „Ki a bűnös, ne kérjük, / ültessünk virágot, / szeressük és megértsük / az egész világot”.

Ennél erősebb szövegszerű kapcsolatot is megfigyelhetünk az [*And did those feet...*] kezdetű verssel. A *Húsvét előtt*ben a cím egyértelmű utalás a kereszténység legnagyobb ünnepeire, pontosabban az azt megelőző időszakra. A cím időmegjelölése a vers első nagy szerkezeti egységére vonatkozatható, a második, rövidebb rész ugyanis a versbeszéd felszólító módú igelakjai révén már a béke kimondása utáni boldog állapotot jeleníti meg. Mindez olyan nyelvszemléletet tükröz, mely szerint közvetlen kapcsolat van a szavak és a dolgok között, és ezáltal a szavak előhívhatják az emberi személység és a természet közös energiáit.²¹ Ez a mágikus nyelvszemlélet öröklődik tovább a katolikus szentmiseliturgiában is, amikor a pap szavára a kenyér és a bor átváltozik Krisztus testévé és vérévé. A *Húsvét előtt* 65. sorában a béke is mint „varázsszó” neveztetik meg, a „Szóljanak a harangok, / szóljon alleluja!” sorok pedig egyértelműen a húsvéti katolikus szertartásra utalnak. A nagycsütörtök esti szertartás részeként ugyanis a katolikus templomokban elhallgatnak a harangok, és a húsvét vigíliáján, nagyszombat este tartott szertartásig sem a harangok, sem a templomi csengő, sem az orgona nem szólalhat meg. A nagyszombat esti feltámadási szertartáson azután felcsendülnek a harangok, és a hívek örömét kifejezve az *Alleluját!* éneklnek. Ebből a szempontból a saját és közössége békevágját kimondani akaró, és ezért saját fizikai épségét kockáztató versbeszélő maga is krisztusi alakként értelmezhető. Egy más-

16 Milbacher Róbert: Szóval ennyit a lázadásról. A vén cigány mint a romantikus lázadás visszaéneklése. In Babel agoráján. Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2015. 155–156.

17 Rába 1981., 20. Illetve az ő nyomán Babits Mihály: *Összes versei 1.S. a. r.* Somogyi Ágnes, a keletkezéstörténeti jegyzeteket és magyarázatokat írta Hafner Zoltán. Argumentum Kiadó, Budapest, 2017. 274.

18 Babits Mihály: *Az európai irodalom története* Auktor, 1991. 355.

19 Babits 1991., 355.

20 Babits 1991., 354.

21 Northrop Frye: *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom.* Ford. Pásztor Péter. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996. 35.

féle krisztológiai vonatkozás Blake versében is egyértelműen felfedezhető. Az [*And did those feet...*] első két versszakának kérdései ugyanis egy apokrif történetre utalnak, miszerint Jézus első földi eljövetelkor járt volna Anglia földjén. A megidézett történetnek van azonban egy eszkatologikus, jövőbe mutató iránya is, míg ugyanis a 7. sorban Jeruzsálem említése a versbeszéd idejének múltjára, Jézus első eljövetelére vonatkozik („And was Jerusalem builded here / Among these dark Satanic Mills?” Kappanyos András fordításában: „S Ígéret Földje állt egykor itt / E rút Sátán-Malmok között?”), addig a vers záró sorai már a jövőre, az új Jeruzsálem eljövetelére utalnak, melyért a versbeszélő küzdeni is képes („I will not cease from mental fight, / Nor shall my sword sleep in my hand, / Till we have built Jerusalem / In England’s green and pleasant land.” Kappanyos András fordításában: „A Lelki Harc nem lankad el / Nem nyugszik addig két kezem: S ígéret földje lesz újra itt / A szép zöld angol réteken.”) Mindkét vers szakrális-liturgikus kontextusban megjelenített időszerkezete tehát hasonló: a küzdelmes jelen jutalmát a szebb jövőben nyeri el, mely Blake versében a *Jelenések könyvében* (Jel 21) leírt mennyei Jeruzsálem képében, Babits *Húsvét előtt*jében pedig a lírai én személyes üdvhorizontját is meghatározó feltámadás ünnepében testesül meg.

Melczer Tibor megállapítása szerint Babits „háborús, istenes énekével valamiképpen dantei szellemiségű művet hozott létre.”²² Melczer feltehetően a háborús pusztítás expresszív víziója miatt említi Dantét, ezen keresztül utalva az *Isteni színjáték* Poklára. Talán a „pokoli malom” képének Vörösmarty *A vén cigányához* kötése miatt merülhetett feledésbe a vers lehetséges dantei párhuzama, mely nem pusztán a versvilágban megjelenített szenvedés látványa miatt kötődik az *Isteni színjáték*-hoz, hanem akár szövegszerű kapcsolódást is találunk. A *Pokol* utolsó, XXXIV. énekének 6. sorában a föld középpontjában, a *Pokol* legmélyebb bugyrában lévő Lucifert Dante mesz-

szíról egy malomhoz hasonlítja („Mint mikor vaskos pára lengedez le, / vagy féltékénk már elborúl az éjben, / malmot ha látsz szélben forogni messze: / egy oly alkotmányt akkor látni véltem”. Babits Mihály fordításában. Az eredeti: „Come quando una grossa nebbia spira, / o quando l’emisperio nostro annotta, / par di lungi un molin che ’l vento gira, / veder mi parve un tal dificio allotta”). Lucifernek hatalmas denevérszárnyai vannak – ezek tűnhettek fel a túlvilági utazó számára mint egy malom lapátkerekei –, három arca van, három szájával zúzza szét a bűnösöket, a szárnyai keltette hideg szélből fagy be a Kocitusz tava, benne a szenvedésre ítélt bűnösökkel. Így tehát a *Pokol* XXXIV. énekének 55–60. sorai párhuzamba állíthatók a *Húsvét előtt* 34–43. soraival.

És úgy zúz egy-egy bűnöst mind a három száján fogával, mint tiló a kendert gyötörve mind, hogy mind egyszerre fájjon.

És azt ki elülső szájába hemperg, fogánál jobban karma tépi, hátán csontig olykor nyúzván a bűnös embert.

sodrában a szörnyü Malomnak,

mely trónokat öröl, nemzeteket, százados korlátokat roppantva tör szét, érczabolát, multak acél hiteit, s lélekkel a testet, dupla halál vércafátává morzsolva a szűz Hold arcába köpi s egy nemzedéket egy kerékforgása lejárát

Babits tehát a Dante által leírt szenvedés látványát alkalmazza a háborúra, a bűnösöket szájaival őrlő Lucifer alakját a „pokoli malom” képével a háború technicizált, embertelen pusztításának képzetévé alakítja át. Ez a mozzanat már az eredeti mű hasonlataiban is benne rejlik, ahogy az *Isteni színjáték* vonatko-

²² Babits Mihály: Jónás könyve és más költemények. Pályakép versekkel. Szerk., a kísérőtanulmányt írta Melczer Tibor. Ikon Kiadó, Budapest, 1993. 34.

zó részének kommentárja megjegyzi: „Dante az énekben a szélmalom-hasonlat [...] után másodszer is géphez hasonlítja a Sátánt.”²³ Ez az intertextuális kapcsolódás még mélyebbé és irodalmilag is beágyazottá teszi a háborús szenvedés ábrázolását, noha lényeges különbség, hogy míg Dante Poklának legmélyén a három főbűnt elkövetők szenvednek, addig a háborús gépezet válogatás nélkül pusztít.

Mivel csak közvetett bizonyítékaink vannak arra vonatkozóan, hogy Blake „sátáni malmái”-nak hatása is ott állhat a *Húsvét előtt* „pokoli malom”-képe mögött, ezért elképzelhető, hogy Dante *Isteni színjátékának* idézett részletei a közös forrás mindkét vers számára, hiszen amíg Babits fordítja Dante művét, addig Blake illusztrálja a középkori mester alkotását,

többek között a Pokol legmélyebb bugyrában fogaival bűnösöket őrlő Lucifert is.

Babits leghíresebb háborúellenes versének aktualitását nemcsak a napjainkban zajló háború adja, mellyel szemben mindig szükség lesz az örök emberi értékek védelméért felhangzó békeszózatra. Ugyanígy: a maga korában, 1916-ban sem csak az akkori történelmi valóságvonatkozás miatt hatott rendkívül erőteljesen a Zeneakadémia színpadán felhangzott sajátosan artikulált költői beszéd. A *Húsvét előtt* mondanivalójában rejlő humanitáselv és a szövegében megidézett magyar, és világirodalmi hagyományba való beágyazottsága nemcsak az érzelmi, de a szellemi ráhangolódás lehetőségét is felkínálja a mai olvasó számára.

23 Draskóczy Eszter: Pokol XXXIV. Fordítás, kommentár és értelmezés. In Dante Alighieri: Komédia I. Pokol. Kommentár. Szerk. Kelemen János és Nagy József. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja, Budapest, 2019. 502.